

Василь ПАХАРЕНКО,
професор Черкаського
національного університету
ім. Богдана Хмельницького

ГЕНЕЗА ШЕВЧЕНКОВОЇ ЕТИКИ

УДК 821.161.2.09“18/19”І.Франко:17.035.3

У статті акцентується на антропоцентрично-етичній домініанті художнього світу Т.Шевченка. Автор виокремлює й аналізує чотири визначальні джерела панетизму митця: національний характер, суспільні умови, психологічні особливості самого поета, романтичну добу. Унаслідок цього Шевченко став одним із фундаторів магістральної гуманістично-екзистенційної течії в українській і світовій культурі XIX–XX ст.

Ключові слова: Тарас Шевченко, антропоцентризм, панетизм, екзистенційність, національний характер, романтизм.

Сьогодні загальновизнаною є теза про антропоцентрично-етичну (екзистенційну) систему координат духовного світу Т.Шевченка. За авторитетним твердженням Д.Чижевського, «основною рисою цілої духовної постаті Шевченка, провідним почуттям у цілій його творчості, основним пафосом його життя треба визнати його “антропоцентризм” – поставлення людини в центрі цілого буття, цілого світу – як природи і історії, так і усіх сфер культури. І природа, і історія, і культура – мистецтво, наука, релігія – усе має значення і цінність лише і виключно в залежності від цього загального і універсального вихідного пункту – від людини, її переживань, бажань, потреб, стремління» [19; 167, 168].

Закономірно, що «найвищим принципом у Шевченковому думанні є етика... Усі проблеми у їх психічній корені зводяться у нього на етичні проблеми, й розв'язка їх, як і їх найвища форма, має в нього етичний характер. Етичні категорії – це властиві й основні категорії його думання» [17; 165], [2; 23].

З такою оцінкою солідаризуються й сучасні дослідники: «...мало чи не кожен його твір ставав етичним чином, етичною подією, сповнювався сяйвом етичної краси» [9; 44]. Одним з основних висновків у ґрунтовній монографії О.Забужко «Шевченків міф України» є висновок про абсолютну перевагу морально-етичного виміру міфу Шевченка над усіма іншими: «фундаментальна ціннісна структура його особистості <...> етична, ба навіть, якщо так можна висловитися, панетична, причому настільки, що й безперечно сенсожиттеві для нього як для митця естетичні вартості вивіряються й вимірюються насамперед етосом, як підрядні йому» [6; 70].

Справді, у «Кобзарі» вражають численні приклади різного панетизму, особливо коли він не самоцільно-дидактичний, а спонтанно-органічний. Як, скажімо, у медитації «Н.Костомарову». Опинившись несподівано «за решоткою», поет особливо болісно переживав свою цілковиту самотність, безпритульність. Та ось він бачить через вікно під казематними мурами побратимову матір, що «чорніше чорної землі», й одразу ж гаряче дякує Господові за свій стан, за те, «Що я ні з ким не поділю / Мою тюр-

му, мої кайдани!» Чи інший вірш, що називається «Якби зострілися ми знову». Згадуючи на засланні своє «ґрішне» кохання до заміжньої Ганни Закревської, поет несподівано закінчує вірш вдячною молитвою за те, що їхнє «святее диво» не реалізувалося в житті, а залишилося тільки сном, мрією.

Отож із повним правом твердить Є.Сверстюк, що саме Т.Шевченко заклав духовні, етичні підвалини української літератури [14; 125]. А в працях С.Єфремова і В.Базилевського небезпідставно акцентується етичний пафос «Кобзаря» [5; 186], [1; 22].

Психологічним підґрунтям панетизму Т.Шевченка є його основоположний кордоцентризм, настанова сприймати світ крізь призму власного серця, адже він «дивиться на людей душою». Невипадково проникливий психоаналітик С.Балей назвав поета «генієм почувань» [2; 64]. Інший дослідник також зазначив: «Серцем відчуваючи красу і гармонію світу, Шевченко так само чутливо реагував і на відхилення від того закону, на відхід від Бога і зумовлені цим дистармонію і зло» [9; 44].

Як засвідчує заспів до «Кобзаря», програмовий вірш «Думи мої, думи мої» (1840), саме болісне переживання людського і власного горя та кордоцентрична ж таки надія знайти відгук, розуміння своїх поривів у споріднених серцях (потяг до екзистенційного спілкування) стали для Т.Шевченка поштовхом до творчості.

При цьому – важливий момент – митець обезпечує себе від тенденційності, етичного ригоризму, позалітературного «проповідництва» завдяки тому, що сповідує естетичний принцип калокагатії – гармонії між зовнішньою і внутрішньою красою, або між красою і духовною досконалістю [7; 35]. Тобто, як і будь-який істинний митець, він дивиться на світ крізь призму краси, але насамперед краси добра і добротворення. «Чиста» краса (пропорційність, привабливість зовнішніх форм), звичайно, захоплює поета, але тільки тоді, коли проеціюється на «душу» особи чи явища, на їхній внутрішній світ. Бездушність же для нього завжди несполучна з красою.

На нашу думку, існує чотири джерела етико-кордоцентричного світосприймання Т.Шевченка:

ментальне, суспільно-історичне, психологічне, світоглядно-естетичне.

Насамперед і головною мірою – це *український національний характер*, усю повноту якого Т.Шевченко сприйняв та виявив як у житті, так і у творчості, як жоден з інших українських митців. Недаремно Є.Маланюк зазначав: «надто рідко знайдемо таку повну і довершену національну особистість, як Шевченко» [8; 153].

Одна з конститутивних і найпомітніших рис українського менталітету – це кордоцентричність, панівна емоційність [див.: 12; 29, 30]. Звідси доброта, лагідність, м'якість, привітність, а також запальність, певна стихійність українців, їхній потяг до краси, відчуття прекрасного й уміння творити його у стосунках, мові, побуті, фольклорі, вбранні тощо. До речі, у нашому народі «кожен вияв дуалізму краси і добра сприймається як аномалія, гідна подиву і осуду» [7; 37], водночас єдність прекрасного й доброго усвідомлюється як цілком природна. Саме цим, до речі, пояснюються й вельми суворі норми народної етики.

Так само глибинно-емоційною, більше змістовою, аніж формальною, є й українська релігійність. Кордоцентричний український народ цілком іманентно засвоїв серцевину вчення Христа, базову цінність християнства – любов як найвищу емоцію. Невипадково на початку XIX ст. чужоземний мандрівник, характеризуючи українців і порівнюючи їх з іншими мешканцями Російської імперії, зауважив, що вони «побожніші та менш забобонні» [16; 51]. Наші предки надавали перевагу не офіційно-канонічному, а довірливо-інтимному, навіть родинному ставленню до Бога (і це при їхньому культі родини, збудованій на засадах любові та взаємоповаги). Традиційні образи Господа і Матері Божої з маленьким Ісусом на руках, що були в кожній хаті, сприймалися як свята родина, яка опікується, оберігає й скеровує родину реальну, у цій хаті суцюзь.

Нарешті загально визнано, що споконвіку українцям було притаманне надзвичайно високе почуття трагічного. До цього їх підштовхувало християнство, позаяк його переживання давало змогу нашим пращурам збагнути неповторність і самоцінність людського життя. Тому будь-чий страждання вони сприймали з болем і жалем, а смерть – як найбільшу трагедію. У козацькі часи смерть чигала на людину на кожному кроці, саме тоді трагічне стає характерною етико-естетичною категорією української душі. Головним мотивом тисяч балад, козацьких, чумацьких пісень є несправедлива смерть, зазвичай на чужині й у самоті. Автори фольклорних творів усе глибше задумувалися над сакраментальними питаннями: «Чому життя людське таке сумне, а іноді й трагічне? У чому причина зла?» Відповіді на них були такі.

Привідцем нещастя є, по-перше, сама доля – стихійне лихо, хвороба, загибель у бою. Така смерть сприймалася з сумом, але найчастіше без ламентатії. По-друге, людина – татарин, лях, москаль, злостива мати, яка руйнує подружнє щастя, зрадники-кохані, заздрісні родичі чи друзі, байдужі спостерігачі. Зрештою робилося узагальнення щодо ворогів, злих людей: «Нема, нема козаченька та й не чуть, / Злії люди-вороженьки вже кують». І тут же формулювалося різке заперечення, ремствування, магічна заборона: «Кров людська – не водиця, / Розливати не годиться».

Така генетична основа, до речі, зумовила антропоцентричну «ненауковість» нашої філософії (від Г.Сковороди, Т.Шевченка до І.Франка, Д.Чижевського, В.Винниченка й далі). Українських мислителів не вельми цікавили абстрактні питання теорії пізнання, натомість вони зосереджувалися на людині «в безпосередньому життєвому контексті», на людині, «яка стоїть перед одвічними проблемами життя, смерті, зла, взаємин із оточуючими тощо» [15; 165]. Особливий характер такого вільного, ненаукового філософування породив особливі жанрові форми – афоризм, діалог, віршову мініатюру, поему, драму, роман тощо.

Друге джерело загостреного Шевченкового етизму – нестерпні умови колоніально-кріпосницького гніту, найреакційнішого в Європі режиму російського самодержавства, усю бруталність і наругу якого поет сповна відчув на собі, на скалічених долях рідних і близьких, бачив на кожному кроці, хоч би де був – в Україні й поза нею, до останнього дня свого життя [4; 41–46, 665–672].

Ще одне джерело – особиста вдача і доля поета. Як засвідчують численні спогади про митця [див.: 18; 337–339, 340–342, 362 тощо], а найпереконливіше – його твори, Т.Шевченко – людина надзвичайно чутлива і водночас пристрасно-імпульсивна (у його характері переплелися риси холерика і меланхоліка). Недаремно Є.Маланюк іменував поета «явленням майже демонічної <...> національної енергії» [8; 191]. Митець мав дуже низький больовий поріг, чіпку емоційну пам'ять, тому надзвичайно тяжко й довго переживав кожен спостережений випадок людського горя.

Фактично перманентним станом душі Т.Шевченка була нестерпна самотність, і то в усіх можливих виявах – родинному, дружньому, еротичному, світоглядно-естетичному, духовно-екзистенційному. Якщо зважити на Шевченкову натуру – життєрадісну, повнокровну, товариську, енергійно-динамічну, чутливу, доведеться погодитися з С.Петлюрою, який вважав саме самотність «найгіршими краплями» у «чаші страждань» поета [13; 85]. Цей болісний стан також посилював людинолюбність, спонукав зосереджуватися на морально-етичній проблематиці.

Певну роль відіграла й акцентована О.Забужко соціальна маргінальність Т.Шевченка – не в культурному, а в цивілізаційному сенсі [6; 100, 101]. Справді, протягом усього життя він фактично не вкоренився у жодному конкретному середовищі – ані в селянському, ані в петербурзькому чи українському дворянсько-інтелігентському, ані, зрозуміло, у військовому – не став інтегрованою частиною, виразником вузьких «корпоративних» поглядів і прагнень цих середовищ, а тому мав більші можливості виходити з загальнолюдських етичних позицій. Для порівняння, за спостереженнями Є.Нахліка, у М.Гоголя, А.Міцкевича, тим паче в О.Пушкіна переважала кастова настанова [11; 177].

На світосприймання митця вплинули також несподівані, карколомні контрасти його життя: ідилія раннього дитинства – сирітство, покинутість, кріпацька неволя – казкове визволення, Академія мистецтв, улюблена малярська й літературна праця, нечувана популярність – солдатська каторга – тріумфальне звільнення, всезагальна слава і повага – втома, усвідомлення остаточної самотності, наближення смерті. Такий багаторазовий «контрастний душ» долі помножував мудрість, спонукав замислюватися над таїною добра і зла як несповідними шляхами провидіння.

Також на світогляді Т.Шевченка виразно позначилася культурно-історична доба романтизму, у межах якої він реалізувався. У цю добу, як відомо, відбулася «фундаментальна зміна вектора естетичної думки й художньої практики в європейському культурно-історичному просторі» [10; 5], виявилось якісне зрушення у бік гуманізму й психологізму: «Справжньою домінантою романтичного світоспо-

глядання стає особистісний принцип – загострений інтерес до внутрішнього світу людини, до її духовних “борінь”. На зміну раціоналістичним поглядам, що утверджували примат розуму у свідомості людей, приходить складніша, діалектична концепція особистості, відчуття “сутінок душі”. Людська натура мислиться як первинно двоїста, як арена невпинної боротьби добра і зла, темного і світлого, “земного” і “небесного” начал» [3; 633]. Зауважмо лишень, що ця романтична настанова у світосприйманні Т.Шевченка, як і в інших тогочасних українських письменників, посилювалася фактично гомогенною бароковою, сквородинівською традицією, що на той час залишалася ще актуальною.

У будь-якому разі спостерігаються виразні паралелі між Шевченковими духовно-етичними шуканнями та опорними ідеями європейського християнського екзистенціалізму, що був покликаний до життя добою романтизму (С.К'єркегор, М.Гоголь, Ф.Достоевський, М.Бердяєв, К.Ясперс та ін.).

Отже, «Шевченко, – за переконливим твердженням Є.Сверстюка, – задав українській літературі іншу висоту <...> повернув її до вічних проблем духу», а відтак вивів «на світовий простір» [14; 76, 85].

Поряд із С.К'єркегором, М.Гоголем, Ф.Достоевським він започаткував потужну гуманістично-екзистенційну течію, що стала магістральним напрямом розвитку європейської культури ХХ ст. У нашому письменстві шевченківську традицію панетичного, християнсько-екзистенційного психологізму продовжили І.Франко, Леся Українка, В.Стефаник, О.Кобилянська, П.Тичина, В.Підмогильний, Т.Осьмачка, В.Барка, В.Стус, К.Москалець і багато інших видатних майстрів слова.

Література

1. Б а з и л е в с ь к и й В. Лук Одиссеїв: Статті, есеї, діалоги / В.Базилевський. – К.: Ярославів вал, 2005.
2. Б а л е й С. З психології творчості Шевченка / С.Балей. – Черкаси: Брама, 2001.
3. Г у р е в и ч А. Этический идеал Лермонтова / А.Гуревич // Лермонтовская энциклопедия / [гл. ред. В.Мануйлов]. – Москва: Советская энциклопедия, 1981.
4. Д з ю б а І. Тарас Шевченко / І.Дзюба. – К.: Альтернативи, 2005.
5. Є ф р е м о в С. Поезія всепрощення / С.Єфремов // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993.
6. З а б у ж к о О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О.Забужко. – К.: Абрис, 1997.
7. К о ц ю б и н с ь к а М. Етюди про поетику Шевченка / М.Коцюбинська. – К.: Рад. письменник, 1990.
8. М а л а н ю к Є. До Шевченкових роковин / Є.Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень. – К.: Дніпро, 1997.
9. М о в ч а н ю к В. Етичний чинник у творчій свідомості Шевченка / В.Мовчанюк // Матеріали тридцять четвертої наукової Шевченківської конференції. – Черкаси, 2003. – Кн. 1.
10. Н а л и в а й к о Д. Шевченко, романтизм, націоналізм / Д.Наливайко // Слово і Час. – 2006. – Ч. 3.
11. Н а х л і к Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики / Є.Нахлік. – Л.: [Б. в.], 2003.
12. П а х а р е н к о В. Незбагнений апостол. Світобачення Шевченка / В.Пахаренко. – Черкаси: Брама, 1999.
13. П е т л ю р а С. До драми Шевченкового життя / С.Петлюра // Петлюра С. Статті. – К.: Дніпро, 1993.
14. С в е р с т ю к Є. Шевченко і час / Є.Сверстюк. – Київ-Париж: Воскресіння, 1996.
15. С и в а ч е н к о Г. Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський «метароман» В.Винниченка: текст і контекст / Г.Сиваченко. – К.: Альтернативи, 2003.
16. С і ч и н с ь к и й В. Чужинці про Україну / В.Січинський. – Л.: Слово, 1991.
17. С м а л ь - С т о ц ь к и й С. Т.Шевченко. Інтерпретації / С.Смаль-Стоцький. – Черкаси: Брама, 2003.
18. С по г а д и про Тараса Шевченка / упоряд. і прим. В.Бородіна, М.Павлюка. – К.: Дніпро, 1982.
19. Ч и ж е в с ь к и й Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д.Чижевський. – К.: Орії, 1992.